

АНОТАЦІЯ

Тулупов О. В. Ідеологічний аспект українського перекладу англійськомовної художньої прози. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія (Галузь знань 03 Гуманітарні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків 2026.

Дисертація присвячена аналізу ідеологічного аспекту українського перекладу англійськомовної художньої прози за останні півсторіччя. За цей період у країні радикально змінилися умови соціально-політичного життя народу, відбувся перехід від радянського авторитарного режиму до розбудови вільного демократичного суспільства, що докорінно змінило й ідеологічні орієнтири громадян. Такі зміни природно знаменували відмінність в умовах перекладацької діяльності в аспекті впливу на неї суспільної ідеології та тиску цензури. Це обумовлює доцільність і важливість аналізу проявів впливу ідеології та цензури на українські переклади 1970–1980-х років і нашого часу із застосуванням засад культурного перекладознавства.

Актуальність дослідження визначена назрілою потребою вивчення ідеологічного аспекту українського перекладу останнього півсторіччя із застосуванням комплексного підходу, що поєднує урахування культурно-соціальних чинників та інструментарію перекладацького аналізу. Такий підхід сприятиме подальшому розвитку культурного перекладознавства та поглибленню наукового знання про український художній переклад. Актуальність обраної проблематики підсилюється її суспільною значущістю.

Метою роботи є вивчення ідеологічного аспекту українського перекладу шляхом виявлення специфіки перекладацьких ретрансляцій англійськомовних художніх прозових творів радянського періоду та доби незалежності.

Об'єктом аналізу постали ідеологічно позначені елементи англійськомовних художніх прозових творів та їхні ретрансляції в українському перекладі, а предметом дослідження були відмінності цих ретрансляцій у період 1970–1980-х років і нашого часу.

Джерельну базу дослідження сформували такі англійськомовні художні прозові твори та їхні українські переклади: роман Гарпер Лі (*Harper Lee*) «Вбити пересмішника» (*To Kill a Mockingbird*), перекладений Михайлом Харенком у 1975 році та Тетяною Некряч у 2015 році; роман Ернеста Гемінгвея (*Ernest Hemingway*) «По кому подзвін» (*For Whom the Bell Tolls*), перекладений Маром Пінчевським у 1981 році та Андрієм Савенцем у 2018 році; роман Джерома Девіда Селінджера (*J. D. Salinger*) «Над прірвою у житті» (*The Catcher in the Rye*), перекладений Олексою Логвиненком у 1984 році, перевиданий в 1993 та 2010 році.

З цих текстів першотворів було обрано 754 ідеологічно позначені фрагменти; з текстів перекладів / перевидань було отримано їхні відповідники, загальна кількість яких дорівнює 3894 (по два відповідники було обрано до кожного фрагменту тексту оригіналу з перекладів радянського та нашого часу романів *To Kill a Mockingbird* і *For Whom the Bell Tolls*; до фрагментів тексту оригіналу роману *The Catcher in the Rye* було обрано всі відповідники з радянської версії перекладу та окремі відповідники з текстів перевидань); ці фрагменти текстів першотворів та їхні відповідники у текстах перекладів стали матеріалом дослідження.

Методологічну основу дослідження утворюють міждисциплінарний та діяльнісний підходи; впровадження першого обумовлено як загальними принципами культурного перекладознавства, так і обраною темою, що за визначенням не може обмежуватися рамками лінгвістичного перекладознавчого підходу; використання другого ґрунтується на розумінні перекладу як процесно-результативної когнітивно-комунікативної діяльності та на визнанні діяльнісної природи перекладацької стратегії.

Методи дослідження охоплюють: загальнонаукові методи аналізу та синтезу, необхідні для декомпозиції наявних наукових концепцій, вилучення з них окремих положень та їх об'єднання у теоретичній частині дослідження. Метод опису був потрібним для надання характеристики обраним текстам першотворів та їхнім перекладам. Метод контекстуального аналізу та метод інтроспекції знадобилися для визначення ідеологічної позначеності елементів текстів оригіналу. Метод класифікації виявився потрібним для систематизації одиниць аналізу з точки зору їхньої належності до реалізацій певних стратегій і тактик та до різних типів виявів цензурного впливу. Метод когнітивно-дискурсивної інтерпретації був необхідним для виявлення функційного призначення та прогнозованого результату ідеологічно зумовлених реалізацій стратегій і тактик. Метод порівняння, що вважається основним у перекладознавчих студіях, був використаний у роботі із певною специфікою: порівнянню були піддані не лише фрагменти тексту оригіналу та перекладу, а також тексти перекладів, виконаних у різний час. На одному з етапів дослідження було також застосовано метод кількісного аналізу для виявлення продуктивності тактик трансформації ненормативної лексики.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому вперше проведено комплексний аналіз ідеологічного аспекту англо-українського художнього перекладу останніх п'ятдесяти років з урахуванням змін у суспільній ідеології у взаємозв'язку зі змінами в перекладацькій практиці. Новим є системне дослідження проявів цензури в українських перекладах 1970–1980-х років, що охоплює чинники ідеологічного характеру (типи цензури) та перекладознавчий інструментарій (стратегії і тактики перекладу). У роботі також вперше подано трактування перекладацьких трансформацій як таких, що певною мірою кореспондують з тактиками ідеологічного впливу.

Результати дисертаційного дослідження узагальнено в таких основних висновках:

Розбіжності в картинах світу вихідної та цільової лінгвокультур охоплюють відмінності в суспільній ідеології; ідеологічні чинники вербально

втілені в тексті оригінального твору та адаптовані в тексті перекладу у випадку їхньої невідповідності ідеологічним настановам приймаючої лінгвокультури у певний історичний період, тобто піддані цензуруванню. За останні півсторіччя цензура в українському художньому перекладі пройшла шлях від жорстко інституційної до неінституційної внаслідок докорінних змін суспільного ладу та ідеологічних орієнтирів.

Англійськомовні художні прозові твори, перекладені українською в 1970–1980-х роках, містять у собі певні ідеологічні настанови, суголосні радянським, але не відповідають радянській ідеології загалом. Невідповідність певним ідеологічним нормам спричиняла суспільно-політичну (політичну, релігійну, соціально-побутову) та моральну (етичну та естетичну) цензуру.

Ідеологічний вплив на український переклад у радянський час здійснювався шляхом реалізації глобальної стратегії доместикації, локальних стратегій скорочення й модифікації та тактик кожної з цих стратегій.

Локальна стратегія скорочення подана тактикою вилучення, локальна стратегія модифікації охоплює тактики генералізації, заміни та евфемізації.

Тактики вилучення, заміни, генералізації адаптують предметний зміст першотвору з метою недопущення формування в цільового читача знань, уявлень, асоціацій невідповідних радянським ідеологічним догмам. Скорочення / модифікація предметного змісту в перекладі може поєднуватися з втратами стилістико-прагматичного характеру.

Тактики вилучення та евфемізації (за значної переваги тактики евфемізації) трансформують стиль тексту оригіналу задля приведення його у відповідність до канонів соцреалізму та утвердження в свідомості цільового читача ідеологічно схвалюваних уявлень про художній текст.

Тактики вилучення, заміни, генералізації постають виявами політичної, релігійної, соціально-побутової, етичної цензури; тактика евфемізації кореспондує з естетичною цензурою.

Кореляції між тактиками локальних стратегій скорочення і модифікації та відповідними перекладацькими трансформаціями мають відносний характер:

вони збіжні на формальному та/або лексико-семантичному рівні, але відрізняються у функційному аспекті.

Ідеологічна природа стратегічних змін в українських перекладах англійськомовної художньої прози у період 1970–1980-х років засвідчена відсутністю цих трансформацій у перекладах, здійснених за часів незалежності. У сучасних версіях перекладів повною мірою відтворено зміст і стиль першотвору.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел, списку джерел ілюстративного матеріалу, довідкових та лексикографічних джерел та додатку.

У першому розділі роботи узагальнено з позицій культурного перекладознавства основні сутнісні характеристики та проблеми художнього перекладу та його стратегій; з'ясовано співвідношення понять культури та ідеології; простежено філософські та лінгвістичні витoki поняття ідеології, наведено її перекладознавче трактування; систематизовано досвід аналізу цензури загалом та як суспільного явища в українському перекладі радянського часу; обґрунтовано доцільність аналізу джерел ілюстративного матеріалу – текстів першотворів та їхніх українських перекладів, як таких, що є позначеними в ідеологічному аспекті. Також обґрунтовано необхідність застосування у дослідженні обраних методологічних підходів – міждисциплінарного та діяльнісного, визначено інструментарій та процедури аналізу. Основним інструментом дослідження обрано перекладацьку стратегію, що відповідає як теоретичним засадам культурного перекладознавства, так і методології діяльнісного підходу; з опорою на набутки наявного теоретичного досвіду визначено глобальну та локальну стратегії ідеологічного впливу; наведено перелік процедур, що в сукупності слугують досягненню мети дослідження.

У другому розділі дисертації досліджено реалізацію локальної стратегії скорочення, як вияву ідеологічно визначеного цензурного тиску на український переклад у радянських період на тлі порівняння виявлених трансформацій з

сучасними версіями українських перекладів. З'ясовано, що тактику вилучення, яка представляє локальну стратегію скорочення, застосовано переважно до усунення з тексту перекладу ідеологічно неприйнятних змістових елементів (політичних, соціальних, етичних); меншою мірою для стилістичної адаптації тексту перекладу (естетична цензура) з метою дотримання радянських стандартів. Функційним призначенням реалізації цієї тактики є недопущення формування у свідомості цільового читача ідеологічно неприйнятних з позиції радянського цензора знань та уявлень, що підтверджується відсутністю відповідних вилучень у сучасних українських перекладах.

У третьому розділі дисертаційної роботи з аналогічних позицій піддано аналізу локальну стратегію модифікації, встановлено інвентар тактик її реалізації. Доведено, що тактики генералізації та заміни призначені для трансформації ідеологічно небажаних або неприйнятних для радянського цензора елементів змісту (політичного, соціального, етичного), тоді як тактика евфемізації покликана привести стиль перекладного художнього твору у відповідність до естетичних стандартів радянського періоду, причому тактика евфемізації використовується з цією метою набагато продуктивніше за тактику вилучення. З'ясовано, що загалом реалізація тактик стратегії модифікації скерована на досягнення того самого ефекту, що й тактики стратегії скорочення, а саме: недопущення надання цільовому читачеві можливості виведення з тексту перекладу смислів, які б суперечили радянським ідеологічним догмам.

Теоретична значущість проведеного дослідження визначається його внеском до загальної теорії перекладу (розробка процедур аналізу ідеологічного аспекту англо-українського перекладу, які можуть бути плідно використані або адаптовані для вивчення інших феноменів), до культурного перекладознавства (аналіз стратегій і тактик ідеологічного впливу), до теорії міжкультурної комунікації (виявлення ідеологічних розбіжностей вихідної та цільової лінгвокультур), до історії українського перекладу (з'ясування специфіки ідеологічного тиску на переклад в умовах радянської цензури).

Практична значущість дослідження визначається можливістю використання його теоретичних засад та практичних результатів в освітньому процесі при викладанні таких навчальних дисциплін: «Вступ до перекладознавства», «Актуальні проблеми теорії та практики перекладу», «Лексикологія з порівняльним компонентом», «Порівняльна стилістика», «Теорія міжкультурної комунікації», «Історія перекладу». Проаналізований матеріал та вироблені методики можуть бути використані в освітньому процесі, а головні теоретичні твердження та висновки – при здійсненні різноманітних розвідок щодо перекладацьких труднощів, перекладацьких стратегій та дискурсних студій. Надбання дисертації буде також корисним у діяльності перекладачів та для здійснення майбутніх досліджень здобувачами вищої освіти.

Перспективу подальшої роботи вбачаємо в розширенні її меж у двох напрямках, що передбачають (1) розширення хронологічних меж досліджуваних українських перекладів, (2) розширення реєстру першотворів шляхом залучення до аналізу англійськомовних художніх прозових творів різних жанрів.

Ключові слова: англійськомовні прозові твори, змістові трансформації, ідеологія, культурне перекладознавство, міждисциплінарний підхід, моральна цензура, ненормативна лексика, перекладацькі трансформації, політико-соціальна цензура, діяльнісний підхід, стилістична адаптація, стратегії / тактики перекладу, український переклад доби незалежності, український переклад радянського періоду, художній переклад.

ABSTRACT

Tulupov O. V. The Ideological Aspect of Ukrainian Translations of English-Language Fiction. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in specialty 035 Philology (Field of knowledge 03 Humanities). – V. N. Karazin Kharkiv National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv 2026.

The dissertation is devoted to the analysis of the ideological aspect of Ukrainian translations of English-language fiction over the past half-century. During this period, the conditions of the nation's socio-political life changed radically; a transition took place from the Soviet authoritarian regime to the development of a free democratic society, which fundamentally altered the ideological orientations of citizens. Such changes naturally signaled a shift in the conditions of translation practice in terms of the influence of public ideology and the pressure of censorship. This underscores the relevance and importance of analyzing the manifestations of the influence of ideology and censorship on Ukrainian translations from the 1970s and 1980s and the present day, using the principles of cultural translation studies.

The relevance of this study stems from the pressing need to examine the ideological aspect of Ukrainian translation over the past half-century using a comprehensive approach that integrates cultural and social factors with the tools of translation analysis. Such an approach will contribute to the further development of cultural translation studies and deepen scholarly understanding of Ukrainian literary translation. The relevance of the chosen topic is reinforced by its social significance.

The aim of this study is to examine the ideological aspect of Ukrainian translation by identifying the specific features of translations of English-language works of fiction from the Soviet period and the era of independence.

The object of analysis is the ideologically marked elements of English-language works of fiction and their renditions in Ukrainian translation, while the

subject of the study is the differences between these renditions during the 1970s–1980s and in the present day.

The source base for this study consists of the following English-language works of fiction and their Ukrainian translations: Harper Lee's novel *To Kill a Mockingbird*, translated by Mykhailo Kharenko in 1975 and by Tetiana Nekriach in 2015; Ernest Hemingway's novel *For Whom the Bell Tolls*, translated by Mar Pinchevsky in 1981 and Andrii Savenets in 2018; J. D. Salinger's novel *The Catcher in the Rye*, translated by Oleksa Logvynenko in 1984, reissued in 1993 and 2010.

From these original texts, 754 ideologically marked fragments were selected; their counterparts were obtained from the translations/reissues, totaling 3,894 (two correspondences were selected for each fragment of the original text from Soviet-era and contemporary translations of the novels *To Kill a Mockingbird* and *For Whom the Bell Tolls*; for the fragments of the original text of *The Catcher in the Rye*, all correspondences from the Soviet-era translation and selected correspondences from the reissues were chosen); these excerpts from the original works and their corresponding passages in the translations served as the research material.

The methodological foundation of this study is based on interdisciplinary and activity-based approaches; the implementation of the former is dictated both by the general principles of cultural translation studies and by the chosen topic, which by definition cannot be confined to the framework of a linguistic approach to translation studies; the use of the latter is based on an understanding of translation as a process-oriented, result-driven cognitive-communicative activity and on the recognition of the activity-based nature of translation strategy.

The research methods include: general scientific methods of analysis and synthesis, necessary for decomposing existing scientific concepts, extracting specific propositions from them, and combining them in the theoretical part of the study. The descriptive method was used to characterize the selected source texts and their translations. The method of contextual analysis and the method of introspection were used to determine the ideological connotations of elements in the original texts. The classification method proved necessary for systematizing the units of analysis in

terms of their affiliation with the implementation of specific strategies and tactics and with various types of manifestations of censorship. The method of cognitive-discursive interpretation was necessary to identify the functional purpose and the anticipated outcome of ideologically driven implementations of strategies and tactics. The comparative method, considered fundamental in translation studies, was employed in this work with a specific twist: the comparison encompassed not only fragments of the original text and the translation but also translations produced at different times. At one stage of the research, the method of quantitative analysis was also applied to determine the effectiveness of tactics for transforming profane lexis.

The scientific novelty of this study lies in the fact that it is the first to conduct a comprehensive analysis of the ideological aspects of English-Ukrainian literary translation over the past fifty years, taking into account shifts in social ideology in relation to changes in translation practice. A novel aspect is the systematic study of manifestations of censorship in Ukrainian translations of the 1970s–1980s, covering ideological factors (types of censorship) and translation-related tools (translation strategies and tactics). The work also presents, for the first time, an interpretation of translation transformations as corresponding to a certain extent with tactics of ideological influence.

The results of the dissertation research are summarized in the following main conclusions:

Discrepancies in the worldviews of the source and target linguistic cultures encompass differences in social ideology; ideological factors are verbally embodied in the text of the original work and adapted in the translation text in cases where they do not align with the ideological orientations of the target sociocultural context during a specific historical period, i.e., they are subject to censorship. Over the past half-century, censorship in Ukrainian literary translation has evolved from strictly institutional to non-institutional as a result of fundamental changes in the social order and ideological orientations.

English-language works of fiction translated into Ukrainian in the 1970s and 1980s contain certain ideological tenets that resonate with Soviet ones but do not

correspond to Soviet ideology as a whole. Non-compliance with certain ideological norms led to socio-political (political, religious, and social-domestic) and moral (ethical and aesthetic) censorship.

Ideological influence on Ukrainian translation during the Soviet era was exerted through the implementation of a global strategy of domestication, local strategies of reduction and modification, and the tactics of each of these strategies.

The local strategy of reduction is manifested through the tactic of omission, while the local strategy of modification encompasses the tactics of generalization, substitution, and euphemization.

The tactics of omission, substitution, and generalization adapt the subject matter of the original text to prevent the target reader from forming knowledge, ideas, or associations inconsistent with Soviet ideological dogmas. The reduction or modification of subject matter in translation may be accompanied by losses of a stylistic and pragmatic nature.

The tactics of omission and euphemization (with a significant predominance of euphemization) transform the style of the original text to bring it into line with the canons of socialist realism and to establish ideologically approved notions about the literary text in the target reader's consciousness.

Tactics of omission, substitution, and generalization manifest as forms of political, religious, social, and ethical censorship; the tactic of euphemization corresponds to aesthetic censorship.

The correlations between the tactics of local strategies of reduction and modification and the corresponding translational transformations are relative in nature: they coincide at the formal and/or lexical-semantic level, but differ in their functional aspect.

The ideological nature of strategic changes in Ukrainian translations of English-language fiction during the 1970s and 1980s is evidenced by the absence of these transformations in translations produced since independence. In contemporary versions of the translations, the content and style of the original work are fully rendered.

The dissertation consists of an introduction, three chapters with conclusions for each, general conclusions, a list of references, a list of sources for illustrative material, a list of reference and lexicographical sources, and an appendix.

The first chapter of the work summarizes, from the perspective of cultural translation studies, the main essential characteristics and problems of literary translation and its strategies; clarifies the relationship between the concepts of culture and ideology; traces the philosophical and linguistic origins of the concept of ideology and provides its translation-theoretical interpretation; systematizes the analysis of censorship in general and as a social phenomenon in Ukrainian translation during the Soviet era; justifies the relevance of analyzing illustrative source material—the original texts and their Ukrainian translations—as ideologically marked. The necessity of applying selected methodological approaches (interdisciplinary and activity-based) in the study is also justified, and the analytical tools and procedures are defined. The main research tool chosen is a translation strategy that corresponds to both the theoretical foundations of cultural translation studies and the methodology of the activity-based approach; based on existing theoretical experience, the global and local strategies of ideological influence are defined; a list of procedures is provided that, taken together, serve to achieve the research objective.

The second chapter of the dissertation examines the implementation of the local strategy of reduction as a manifestation of ideologically determined censorship pressure on Ukrainian translation during the Soviet period, against the backdrop of a comparison of the identified transformations with contemporary versions of Ukrainian translations. It has been established that the tactic of omission, which represents a local strategy of reduction, was applied primarily to the removal of ideologically unacceptable content elements (political, social, ethical) from the translation text; to a lesser extent for the stylistic adaptation of the translation text (aesthetic censorship) with the aim of complying with Soviet standards. The functional purpose of implementing this tactic is to prevent the formation in the target reader's mind of knowledge and ideas that are ideologically unacceptable from the

perspective of the Soviet censor, as evidenced by the absence of such omissions in contemporary Ukrainian translations.

In the third chapter of the dissertation, a local modification strategy is analyzed from a similar perspective, and the inventory of tactics for its implementation is established. It is demonstrated that the tactics of generalization and substitution are intended to transform elements of content (political, social, ethical) that are ideologically undesirable or unacceptable to the Soviet censor, whereas the tactic of euphemization is intended to bring the style of the translated literary work into line with the aesthetic standards of the Soviet period, and the tactic of euphemization is used for this purpose much more effectively than the tactic of omission. It has been established that, in general, the implementation of modification strategy tactics is aimed at achieving the same effect as that of reduction strategy tactics, namely: preventing the target reader from deriving meanings from the translated text that would contradict Soviet ideological dogmas. The theoretical significance of this study lies in its contribution to general translation theory (the development of procedures for analyzing the ideological aspect of English-Ukrainian translation, which can be fruitfully applied or adapted to the study of other phenomena), to cultural translation studies (analysis of strategies and tactics of ideological influence), to the theory of intercultural communication (identification of ideological differences between the source and target linguistic and cultural contexts), and to the history of Ukrainian translation (clarification of the specifics of ideological pressure on translation under Soviet censorship).

The practical significance of the study is determined by the possibility of using its theoretical foundations and practical results in the educational process when teaching the following academic disciplines: Introduction to Translation Studies, Current Issues in Translation Theory and Practice, Lexicology with a Comparative Component, Comparative Stylistics, Theory of Intercultural Communication, and History of Translation. The analyzed material and developed methodologies can be utilized in the educational process, while the main theoretical propositions and conclusions can be applied in various studies on translation difficulties, translation

strategies, and discourse studies. The findings of this dissertation will also be useful for translators and for future research by graduate students.

We see the prospect for further work in expanding its scope in two directions, which involve (1) broadening the chronological scope of the Ukrainian translations under study, and (2) expanding the corpus of source texts by including English-language works of fiction from various genres in the analysis.

Keywords: English-language prose works, content transformations, ideology, cultural translation studies, interdisciplinary approach, moral censorship, profane lexis, translational transformations, political and social censorship, activity-based approach, stylistic adaptation, translation strategies/tactics, Ukrainian translation in the post-independence era, Ukrainian translation in the Soviet period, literary translation.